stylistiques, tout en procurant au lecteur français une traduction à la fois fidèle, claire, coulante'' (CRAI, 1970, p. 244). Nu se poate decît subscrie la această judecată, dacă se ţine seamă de anevoinţa de a reda într-o limbă modernă, cu marea variaţie de echivalente cerută de original, fie şi numai o pagină ca aceasta (din scrisoarea II 2, în care autorul împărtăşeşte prietenului său Domitius impresii din *uilla rustica* de la Auitacum): „Hic iam quam uolupe auribus insonare cicadas meridie concrepantes, ranas crespusculo incumbente blaterantes, cygnos atque anseres concubia nocte clangentes, intempesta gallos gallinacios concinentes, oscines coruos uoce triplicata puniceam surgentis Aurorae facem consalutantes, diluculo autem Philomelam inter frutices sibilantem, Prognem inter asseres minurrientem ! Cui concentui licebit adiungas fistulae septiforis armentalem Camenam, quam saepe nocturnis carminum certaminibus insomnes nostrorum montium Tityri exercent, inter greges tinnibulatos per depasta buceta reboantes. Quae tamen uaria uocum cantuumque modulamina profundius confouendo sopori tuo lenocinabuntur''.

Reduse la puţinul spaţiu din josul paginilor rezervate traducerii, notele explicative care însoţesc textul sînt puţine şi sumare. În schimb, după un obicei care prinde să se încetăţenească la colecţia Budé, „Notele complementare'' de la sfîrşitul fiecărui volum oferă informaţii abundente cu privire la persoanele şi la împrejurările istorice menţionate în *Scrisori*, într-o formă uneori clară, alteori aluzivă. La instruirea cititorului contribuie, de altă parte, cele două excursuri închinate cronologiei epistolelor, unde datele sînt nu numai indicate, dar şi justificate printr-o strînsă analiză internă a textului.

Lucrarea se încheie printr-un copios *index nominum* al *Scrisorilor* şi al *Poemelor*, care constituie primul volum al ediţiei.

D. M. Pippidi

MAURICIUS, *Arta militară*. Ediţie critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu. Editura Academiei Republicii Socialiste România, „Scriptores Byzantini, VI'', Bucureşti, 1970, 421 p.

Al şaselea volum din seria de scriitori bizantini a Editurii Academiei cuprinde cea dintîi ediţie critică a *Strategiconului* lui Mauricius, datorată cunoscutului clasicist şi romanist, profesorul Haralambie Mihăescu. Apariţia unei asemenea lucrări era de stringentă necesitate. E destul să amintim că singura ediţie — lipsită de aparat critic — a operei celui mai de seamă dintre strategiştii bizantini, ediţia lui J. Scheffer, apăruse cu mai bine de trei veacuri în urmă (Uppsala, 1664), pentru a pune în evidenţă importanţa actului de cultură de care ne ocupăm aici. Dacă ne gîndim, pe de altă parte, cît de puţine sînt ediţiile critice de autori antici şi bizantini realizate de români şi cît de puţini sînt filologii care se dedică la noi acestui gen de preocupări, recenta apariţie nu poate decît să ne bucure încă şi mai mult.

Cartea cuprinde, în afară de textul grecesc al *Strategiconului*, însoţit de cuvenitul aparat critic, traducerea tratatului în limba română, o succintă *Introducere* (p. 5—21), note erudite, indici bogaţi (de nume, de cuvinte greceşti, de particularităţi gramaticale, de cuvinte latine, un indice analitic de materii — p. 383—420) şi o bibliografie. În linii mari autorul respectă normele de editare a izvoarelor istorice bizantine recomandate de Asociaţia internaţională de studii bizantine (v. Association internationale des études byzantines, Bulletin d'Information et de coordination, nr. IV, 1968, p. 24—31). Constatăm însă cu regret că volumul nu a fost inclus, aşa cum fusesem înştiinţaţi de autor, în acel *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, operă de colaborare internaţională patronată de amintita societate savantă (v. *Liste supplémentaire d'éditions en préparation*, publicată în acelaşi Bulletin ... IV, 1968, p. 32—35). Facem această

www.cimec.ro

menţiune pentru a sublinia încă o dată necesitatea integrării noastre în asemenea forme de colaborare ştiinţifică între naţiuni, integrare ce implică adoptarea unui limbaj ştiinţific şi a unor norme de prezentare a lucrărilor universal acceptate. Atît ştiinţa bizantinologică în genere, cît şi prestigiul diferitelor şcoli naţionale de bizantinologie nu au decît de cîştigat de pe urma coordonării pe plan internaţional a eforturilor cercetătorilor.

Pentru stabilirea textului editorul a folosit toate manuscrisele existente ale *Strategiconului*, şi anume:

Mediceo-Laurentianus Graecus LV—4 (= L), datînd din sec. al X-lea;

Ambrosianus B 119 — sup. (*139*) (= A), datînd de la sfîrşitul sec. al X-lea;

Vaticanus Graecus 1164 (=V), „frate" cu

Parisinus Graecus 2442 şi *Barberinianus II 97* (*276*), formînd iniţial un întreg şi cuprinzînd fiecare cîte o parte a tratatului lui Mauricius (= P), de la începutul sec. al XI-lea;

Neapolitanus III—C—26 (*284*), ultimă parte a unui codice mai amplu care cuprindea şi textele din *Escorialensis Graecus Y—III—11* (=E), datînd de la mijlocul sec. al XI-lea *.

Asemenea tuturor tratatelor de artă militară care au circulat la Bizanţ, *Strategiconul* lui Mauricius nu a fost transmis izolat, ci în cadrul unor corpusuri de scrieri strategice. Existau mai multe asemenea culegeri (de tacticieni antici, de strategişti în sensul restrîns al cuvîntului de poliorceţi, de experţi în luptele navale). Grupate în diferite feluri în decursul timpului *Artele militare* antice şi bizantine au constituit corpusuri noi în vremea marelui animator cultural care a fost Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913—959). Manuscrisele cuprinzînd textul tratatului militar datorat lui Mauricius, enumerate mai sus, sînt corpusuri de strategişti care-şi au prototipul într-un asemenea elaborat enciclopedic din zilele lui Constantin al VII-lea.

Cel mai competent dintre cercetătorii istoriei textelor strategiştilor antici şi bizantini, Alphonse Dain, a încercat să reconstituie pe baza unor studii minuţioase, de zeci de ani, filiaţia codicelor care cuprind aceste texte. Rezultatele cercetărilor sale au fost publicate, în parte, de el însuşi cu prilejul elaborării unor studii privind istoria diferitelor tratate militare considerate izolat (de ex. *Les manuscrits d'Onésandros*, Paris, 1930; *Histoire du texte d'Elien le Tacticien*, Paris, 1946); la al VII-lea Congres internaţional al bizantiniştilor de la Bruxelles, în ziua de 9 august 1948, regretatul Alphonse Dain a schiţat o privire de ansamblu asupra transmiterii textelor strategiştilor bizantini — 20 de prototipuri şi 230 de manuscrise-copii —, prezentînd totodată şi o stemă de ansamblu a codicelor, pe care o considera definitivă (v. Byzantion, 20, 1950, p. 315—316). În ultimii săi ani de viaţă savantul francez a lucrat la un studiu amplu în care era cuprins un repertoriu sistematic şi cronologic al tratatelor militare din corpusurile bizantine — cu indicaţii bibliografice complete —, precum şi o prezentare amănunţită a istoriei textelor; această din urmă parte a studiului lui Dain, rămasă neterminată, a fost completată de elevul său, J. A. de Foucault, şi publicată împreună cu cea dintîi în 1967 (Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines, Travaux et mémoires, 2, Paris, 1967, p. 317 — 392) sub titlul *Les stratégistes byzantins*.

Acelaşi J. A. de Foucault a publicat şi un alt studiu al lui Alphonse Dain, rămas de asemenea neterminat, intitulat *Urbicius ou Mauricius?* (Revue des études byzantines, XXVI, 1968, p. 123—136). Revenind asupra unor păreri mai vechi ale sale, regretatul savant francez îşi exprimă aici punctul de vedere ultim în controversata chestiune a paternităţii lui Mauricius asupra *Strategiconului*, optînd definitiv pentru afirmarea acesteia. Cu acest prilej, A. Dain schiţează din nou istoria textului maurician.

Manuscrisele care cuprind între alte tratate militare textul *Strategiconului* lui Mauricius au fost împărţite de A. Dain în două mari familii: laurenţiană şi ambroziană. Cea dintîi este reprezentată de L; cea de-a doua se desparte în alte două ramuri una, cunoscută prin A, alta

* Dăm siglele folosite de A. Dain; în ediţia Mihăescu L = M; E = N.

www.cimec.ro

— prin V, P, E. Raporturile de înrudire între V, P şi E au fost prezentate de A. Dain, în anul 1930, în studiul despre manuscrisele lui Onesandros, într-un mod care i s-a părut mai tîrziu nejustificat. Ultima părere a savantului este că cele trei codice îşi au originea într-un prototip numit de el *Mazoneus*; V şi P sînt foarte apropiate unul de altul, iar E deţine o poziţie aparte. Cele două familii transmit acelaşi text, uşor parafrazat în manuscrisele ambroziene, atribuit însă lui Urbicius de manuscrisul laurenţian, lui Mauricius de manuscrisele ambroziene. Stema propusă de A. Dain pentru manuscrisele care cuprind între altele textul *Strategiconului* este următoarea:

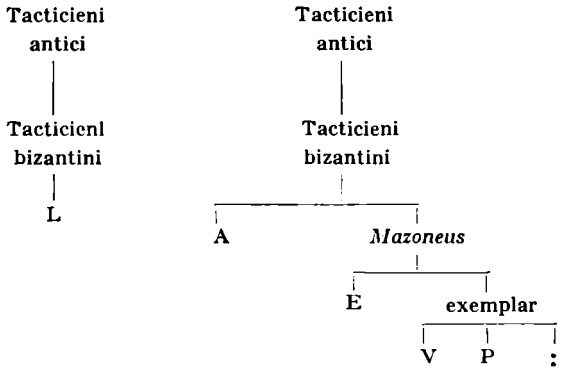

Toate aceste precizări în legătură cu istoria textului *Strategiconului* lui Mauricius şi cu studiile asupra ei ni s-au părut necesare din pricina extremei concizii a *Introducerii* cărţii pe care o recenzăm. Editorul român prezintă pe scurt evoluţia cercetărilor legate de transmiterea textului *Strategiconului*, astfel încît este greu pentru cititorul neavizat să-şi dea seama de locul pe care-l ocupă în ansamblul acestora contribuţia proprie a autorului. Acesta se limitează la a comunica faptul că „examenul manuscriselor operei Τακτικὰ-στρατηγικά (sic) de Mauricius ne face să propunem o stemă asemănătoare cu cea fixată de A. Dain pentru manuscrisele (din prima categorie a) operei lui Onesandros" (p. 19). Or, diferenţele de aspect lingvistic prezentate de manuscrisele descrise de editor nu ni se par suficiente pentru a întemeia stabilirea unei filiaţii. În fapt, stema propusă de editorul român este identică cu stema propusă în 1930 de A. Dain pe baza unui studiu mai complex. Credem că era necesar ca editorul să dea indicaţiile bibliografice corespunzătoare pentru urmărirea evoluţiei părerilor lui A. Dain şi, eventual, să combată cu argumentele extrase din examenul întreprins asupra manuscriselor modificarea părerii iniţiale a acestuia. Cel puţin citarea studiului *Les stratégistes byzantins* şi a celui intitulat *Urbicius ou Mauricius?* ni se pare indispensabilă. În mod surprinzător, editorul român citează primul studiu numai atunci cînd e vorba de alţi autori de tratate militare şi nu utilizează de loc pe cel de-al doilea. Omisiunea duce la situaţia paradoxală de la p. 10, n. 34, unde, pentru ilustrarea afirmaţiei că A. Dain a acceptat paternitatea lui Mauricius asupra *Artei militare*, modificîndu-şi opinia mai veche, sîntem trimişi la un studiu din 1942 în care savantul francez susţinea tocmai paternitatea lui Urbicius!

Prezentînd istoricul problemei titlului şi a identificării autorului lucrării de artă militară pe care o editează, cercetătorul român arată că pentru întemeierea soluţiei definitive este necesar un examen amănunţit al conţinutului şi al stilului ei. E ceea ce se face în paginile 11—13. Reţinem concluziile: „Prin urmare titlul Τακτικὰ-στρατηγικά din manuscrisul de la Florenţa e justificat de conţinut şi pare mai indicat decît celelalte două (adică Τακτικά din manuscrisul de la Milano şi Στρατηγικόν din manuscrisele Neapolitanus, Parisinus şi Vaticanus)"

www.cimec.ro

(p. 12). Totuşi, în chip surprinzător, pe pagina de titlu figurează Στρατηγικόν, tradus prin *Arta militară*! La p. 13 se conchide că „autorul operei în ansamblu e Mauricius", dar nu ni se precizează dacă e vorba de împăratul Mauricius sau, cum au presupus unii cercetători, de un omonim al acestuia.

Urbicius, indicat drept autor al tratatului de manuscrisul laurenţian, este pomenit în rîndul autorilor de tratate de artă militară, evocaţi într-o înşiruire succintă la p. 6. Editorul îl indică drept autor al adaosului (Επιτήδευμα) inclus în opera lui Mauricius. Nu se face însă nici o referire la *Tacticon*-ul de atribuire certă al lui Urbicius şi nu se discută de fel problema paternităţii sale asupra tratatului de vînătoare cu care se încheie *Strategiconul*, evident şi acesta un adaos (cf. A. Dain, *Les stratégistes* ..., p. 341—342).

Pentru stabilirea textului ediţiei critice, autorul a folosit, drept versiune de bază, manuscrisul laurenţian. Întrucît acesta este foarte mutilat, s-au completat părţile ce lipseau cu ajutorul celorlalte manuscrise. S-au folosit de asemenea operele împăratului Leon al VI-lea, Τακτικά şi Προβλήματα, care cuprind numeroase citate *ad litteram* din *Strategicon*.

În general editorul a procedat cu multă prudenţă ţinînd seama de diferenţele lingvistice dintre diferitele manuscrise, fără să se aventureze pe calea înşelătoare a reconstituirii unui arhetip şi fără să cadă în extrema pasivităţii faţă de textul oferit de manuscrise. Astfel, deşi în L mai toate comenzile militare sînt date în traducere greacă, el le-a înlocuit prin versiunile lor originare, latine, atestate în celelalte manuscrise. A preferat de asemenea grafiile etimologizante: πραΐδας (praedas) nu πρέδας; δηποτάτοι (deputati) nu διποτάτοι; φοιδεράτους (foederatos) nu φιδεράτους etc. Ţinînd seama de faptul că limba manuscrisului laurenţian este mai apropiată de limba vorbită decît cea folosită în celelalte manuscrise, editorul a preferat să completeze lacunele cu lecţiuni populare. Totuşi, atunci cînd manuscrisele nu atestă forme populare, el transcrie formele savante, chiar dacă în manuscrisul de bază apar de regulă cele dintîi; de pildă în L sînt folosite formele populare δεκαπέντε şi δεκαέξ; completînd lacunele, editorul transcrie însă formele savante din E, P şi V: πεντεκαίδεκα, ἑξκαίδεκα. Calitatea principală a ediţiei critice pe care ne-o oferă profesorul H. Mihăescu ni se pare deci a fi respectul faţă de tradiţia manuscrisă, a cărei cunoaştere este înlesnită cercetătorului prin parcurgerea aparatului critic de tip pozitiv, foarte îngrijit alcătuit. În aceasta constă şi partea cea mai durabilă, după părerea noastră, a operei de faţă. Ediţiile critice ale *Strategiconului* anunţate de cercetătorii de la Universitatea catolică din Washington şi de cei sovietici, pe care le aşteptăm cu interes, ne vor da posibilitatea unor comparaţii utile, confirmînd, nădăjduim, opinia noastră.

Traducerea care însoţeşte textul grecesc este o traducere literară. Traducătorul s-a străduit să redea şi unele valori stilistice ale originalului. În acest scop el a apelat la arhaisme, a evitat sistematic neologismul şi a căutat să creeze chiar unele calcuri lingvistice. Cu toată admiraţia pe care am nutri-o faţă de efortul literar — puţin obişnuit la filologi — al traducătorului, trebuie să constatăm că nu întotdeauna rezultatul contribuie la înţelegerea textului. Dimpotrivă: aspectul arhaic şi cam artificial al traducerii este un obstacol în parcurgerea ei. Am fi preferat o versiune românească mai sobră, mai neologistică poate, dar mai clară. Fiind vorba de un tratat cu caracter tehnic — în limitele în care se poate vorbi de aşa ceva în cultura bizantină —, soluţia aceasta ni s-ar fi părut mai potrivită.

Dar să dăm cîteva exemple: στρατηγός, *general*, e tradus prin „conducător de oşti" — am fi preferat *strateg*; μεράρχης, conducător al unităţii militare numite μέρος, e tradus prin „căpitan de despărţitură", soluţie ingenioasă, dar căreia i-am fi preferat crearea neologismului *merarh*; κούρσορες e tradus prin „alergători"; δεκάρχης e tradus prin „îndrumătorul unui pîlc de zece oameni", după cum τετράρχης şi πεντάρχης prin „îndrumătorul unui grup de patru oameni", respectiv „de cinci oameni" — şi aici neologismul ni se părea mai potrivit; ὁπλίτης, încetăţenit în limba română ca *hoplit*, termen cu suficientă putere de sugestie istorică, este tradus prin „oştean cu arme grele"; βουκελλάριοι (lat. *buccellarii*) e tradus

www.cimec.ro

prin „mîncători de posmagi", termen pus între semnele citării — ne întrebăm dacă bizantinii mai aveau conştiinţa sensului originar latin al cuvîntului; παῖς cu sensul *servitor* e tradus prin „băiat" pus de asemenea între semnele citării, dar cuvîntul avea încă din antichitate sensul cu care este folosit aici.

Dacă în aceste cazuri ne îndoim de necesitatea traducerii prin perifraze şi calcuri lingvistice, în altele ne pronunţăm dezacordul faţă de interpretarea însăşi dată cuvintelor de editor. Astfel ἐγχείρησις şi ἐγχειρήματα sînt traduse sistematic prin „încercări", ceea ce ni se pare nepotrivit. La p. 46: <9> καὶ μήτε χαύνως διακεῖσθαι ἐπὶ τοῖς ἀπὸ κακίας ἢ ἀμελείας ἁμαρτανομένοις διὰ τὸ καλὸν εἶναι δοκεῖν, — οὐδὲ γὰρ καλόν ἐστι τὸ συνεργεῖν κακίᾳ καὶ ῥᾳθυμίᾳ —, μήτε δὲ πάλιν δι' ἔνδειξιν εὐδρανείας περιπετῶς καὶ ἀδιακρίτως τὴς ἐπεξελεύσεις ποιεῖσθαι· τὸ μὲν γὰρ περιφρονεῖν καὶ ἀπείθειαν φέρει, τὸ δὲ μῖσος εὔλογον καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ καρπούς. ἑκατέρων τοίνυν ἐν ἀμετρίᾳ κειμένων, κρεῖττόν ἐστιν ὁ μετὰ δικαιοσύνης φόβος, τουτέστιν ἡ κατὰ τῶν ἁμαρτανόντων μετὰ τὴν γύμνωσιν τῆς αἰτίας εὔλογος ἐπεξέλευσις,.. se traduce astfel: „să nu se arate îngîmfat cu oştenii care au greşit din răutate sau din lipsă de grijă, numai spre a părea omul faptelor. Nu-i frumos să ne întovărăşim cu răutatea şi uşurinţa: şi de asemenea, pentru a-şi arăta bărbăţia, să nu facă urmăriri grăbite şi lipsite de judecată, deoarece acestea aduc cu sine dispreţul, neascultarea, ura îndreptăţită şi roadele culese de pe urma ei. Deoarece în toate e lipsă de măsură, mai de dorit e teama însoţită de dreptate, adică urmărirea cumpănită a celor care greşesc şi descoperirea pricinii greşelilor..." Ni se pare mai apropiată de text următoarea traducere: „Şi să nu dea dovadă de lipsă de severitate faţă de cei care greşesc din rea-voinţă sau neglijenţă pentru ca să pară că este un om bun — căci numai lucru bun nu este să colaborezi cu răutatea şi uşurinţa—; dar nici să nu dea pedepse cu pripeală şi fără chibzuială pentru ca să pară plin de energie. Căci prima atitudine stîrneşte dispreţul şi neîncrederea, iar cea de a doua ura îndreptăţită cu roadele ei. Şi una şi cealaltă păcătuind prin exces, este deci mai bine să inspire teamă, procedînd cu dreptate, adică să pedepsească pe cei vinovaţi, din motive temeinice, după dezvăluirea pricinii greşelii ..." (cf. p. 208—209 — VIII, 2, 28, unde se dezvoltă aceeaşi idee). La p. 212—213 (VIII, 2, 52) pasajul: στρατηγὸς εἰρήνης ἐπιθυμῶν εὐπρεπὴς ἔστω πρὸς πόλεμον· τοὺς γὰρ πρὸς πόλεμον ἑτοίμους μᾶλλον ἀγωνιῶσιν οἱ βάρβαροι este tradus astfel: „Conducătorul de oşti care vrea pace să fie pregătit de război, căci cei gata de război *sînt înfruntaţi mai des de către barbari* (sublinierea noastră)". Dar aici verbul ἀγωνιάω-ῶ are, credem, sensul „a se teme de cineva" şi nu pe acela de „a înfrunta pe cineva"; traducerea modifică înţelesul maximei, apropiată de altfel de celebra *si uis pacem, para bellum*. La p. 214—215 (VIII, 2,59) ἀσφάλεια e tradus prin „tărie de sine"; mai potrivit şi mai în spiritul textului ni s-ar fi părut „siguranţă". La p. 214—215 (VIII, 2, 62) ὁρμή este tradus prin „poruncă"; mai aproape de text ni se pare însă „elan" sau „zel", fiind vorba despre îndatorirea comandantului de a cunoaşte însuşirile fiecărui oştean pentru a-l folosi la locul potrivit. La aceeaşi pagină (VIII, 2, 61) recomandarea: ὅρκῳ δεῖ τὸν στρατηγὸν τὴν τῶν στρατιωτῶν εὔνοιαν ἀσφαλίζεσθαι ni se pare că trebuie tradusă „Conducătorul oştirii trebuie *să-şi asigure bunăvoinţa ostaşilor săi* prin jurămînt" şi nu, cum s-a tradus, „ ... să întărească tragerea de inimă a oştenilor săi". Remarcăm, după aceste cîteva exemple de interpretare oarecum subiectivă a textului, că la p. 57 (I, 3, 13) apare în traducere o frază inexistentă în text — este evident o scăpare din vedere sau poate o greşeală imputabilă tipografiei.

Notele erudite care însoţesc textul lămuresc pasaje mai puţin clare, particularităţi gramaticale şi lexicale importante, dau explicaţii despre unele realităţi istorice. Nu lipsesc nici binevenite trimiteri la studii şi articole în care cititorul poate găsi o informaţie mai bogată asupra problemelor în discuţie. Nu sîntem totuşi deplin lămuriţi asupra criteriilor de care a ţinut seamă autorul în redactarea acestor note. Multe dintre ele sînt simple transcrieri de cuvinte din textul grecesc, însoţite de traducerea termenului în limba română, fără să fie vorba de cuvinte care ridică probleme complicate de interpretare. Dăm cîteva exemple: la p. 223, r. 10: ἔφοδος „năvală, înfruntare"; ἐπέλευσις „hărţuială, lovire pe neaşteptate"; la p. 231; r. 1; ἀξιόμαχος

www.cimec.ro

„vrednic la luptă, bun luptător"; *Ibidem*, r. 2: ἄναρχος „care nu cunoaşte stăpînirea, nedisciplinat", ἄτακτος „care nu luptă în rînduială, folosind o anumită strategie"; la p. 249, r. 9: ἀνυπονόητος „nebănuit, nesuspect, neaşteptat"; la p. 361, r. 8: δοκιμάζω „încerc, cred potrivit, cercetez"; la p. 375, r. 5: βραδύτης „încetineală". Unele comentarii ni se par de prisos: la p. 173, r. 11, după ce se notează că sensul cuvîntului διανυκτερεύω este „veghez toată noaptea", se specifică apariţia lui la Xenofon; la p. 33, r. 22, se dă explicaţia: «τὰ ἄπληκτα (*applicata*) erau mai ales corturile, dar şi alte lucruri necesare din tabără» — cuvîntul nu apare însă în textul grec; la p. 73, r. 12, pentru titlul, pomenit în indicele cărţii a doua, Περὶ κοντουβερνίων se dă explicaţia „în cortul mare, de tip avar sau turc, încăpeau zece oameni"; la p. 209, r. 32, întîlnim nota: „lecţiunea πολὺς μῖσος din M (în loc de πολὺ μῖσος din N P V) arată justă", ceea ce este evident de vreme ce editorul a preferat-o în text; nota dublează inutil aparatul critic; la fel, la p. 289, r. 5: „lecţiunii ὀρινωτέρων «mai înalte» din M îi corespunde în N P lecţiunea ἐρημοτέρων «mai pustii»". Ar fi fost poate mai bine ca editorul să comenteze termeni într-adevăr interesanţi, cum ar fi de pildă termenii de origine latină, asupra cărora a dat un studiu amplu, nicăieri citat în ediţia de faţă.

Există unele note cu al căror cuprins nu putem fi de acord. Astfel, la p. 43, r. 2, comentînd invocaţia iniţială Ἡγείσθω τοῦ λόγου καὶ τῶν ἔργων ἡ Παναγία Τριάς, ὁ Θεὸς καὶ Σωτὴρ ἡμῶν..., editorul afirmă: „Autorul invocă Trinitatea, dar pomeneşte numai două dintre cele trei elemente ale ei"; cuvîntul „elemente" este, credem, impropriu folosit aici, iar ὁ Θεὸς καὶ Σωτὴρ ἡμῶν nu este decît Isus Hristos. La p. 67, r. 8: „ἡ δημοσία παράταξις era întocmirea stabilită şi aprobată de conducerea armatei, care avea răspundere faţă de autorităţile de stat, aşadar întocmirea oficială" — ceea ce ni se pare o ipoteză exagerată, infirmată de altfel de δημοσία παράταξις de la p. 96, r. 28. La p. 209, r. 20, pe marginea expresiei τὰ τῶν πολεμίων μυστήρια, se notează: „Cuvîntul μυστήριον «taină», a trecut şi în terminologia religioasă, de la verbul μύω, «închid, ascund»"; nu credem că era necesară aici istoria termenului religios, care nu provine din termenul desemnînd secretul militar. La aceeaşi pagină, r. 14, pe marginea cuvintelor ἐλπίδες ἀγαθαὶ καὶ δῶρα despre care Mauricius susţine pe drept cuvînt că însufleţesc pe oşteni în timpul războiului, editorul notează, după părerea noastră nejustificat: „Cuvintele ... sintetizează şi explică pe scurt cauzele înfloririi militarismului din epoca antică şi bizantină". La p. 285, r. 19, unde cuvîntul ῥέφουγοι apare într-un context viu discutat în istoriografia română, întrucît el pare a se referi la populaţia romanică din nordul Dunării (opinie neîmpărtăşită de toţi cercetătorii), editorul se întreabă: „Termenul ῥέφουγοι „fugari" pentru romanii aflaţi la nord de Dunăre nu-i oare un simplu eufemism pentru a camufla realitatea existenţei lor şi în afara graniţelor împărăţiei? Aceşti romani duşmăneau armatele bizantine". Oricare ar fi opinia noastră în ce priveşte romanitatea *refugilor* pomeniţi de Mauricius, nu putem fi de acord cu modul în care pune problema editorul scriitorului bizantin.

Subliniind încă o dată utilitatea indicilor atît de îngrijit alcătuiţi de editor, ne rămîne să ne referim la *Bibliografia* dată de domnia-sa după *Introducere*. Credem că ar fi fost mai indicat. să se înregistreze toate ediţiile şi studiile referitoare la *Arta militară* apărute pînă în prezent. Nu socotim însă oportună înregistrarea diferitelor dicţionare, gramatici şi istorii ale limbii greceşti, dintre care unele nu au nici o legătură directă cu textul editat (ex. dicţionarul lui Bailly) în detrimentul lucrărilor consacrate în mod special lui Mauricius. E drept că cele mai multe dintre acestea sînt pomenite în notele *Introducerii*. Totuşi, aşa cum am avut prilejul să o arătăm mai sus, lipsesc unele studii importante. În afară de studiul *Les éléments latins des „Tactica-Strategica" de Maurice-Urbicius et leur écho en néo-grec* (RESEE, VI, 3, 1968, p. 481—498; VII,1,1969, p. 155—166 şi VII, 2, 1969, p. 267—280), editorul însuşi a publicat în Revue de linguistique, XIV, 3, 1969, p. 261—272, o interesantă cercetare asupra termenilor de comandă militară latini din *Strategiconul* lui Mauricius, precum şi, în 1967, *Prolégomènes à une édition critique des „Tactica-Strategica" de Maurice-Urbicius* (RESEE, V, 3,—4, 1967, p. 401—417). Nici unul din aceste

www.cimec.ro

studii nu este amintit în bibliografia din ediţia de faţă. Omisiunea este cu atît mai regretabilă cu cît ultimul studiu citat nu este altceva decît versiunea franceză a *Introducerii* cărţii recenzate de noi. Adaptînd vechiul text la noua situaţie, autorul a operat o modificare notabilă: a înlocuit titlul *Tactica-Strategica* prin *Strategicon* şi numele autorului, Mauricius-Urbicius, prin Mauricius. E vorba, aşa cum se poate vedea din cele arătate mai sus, de o evoluţie nu lipsită de importanţă a opiniei sale în privinţa paternităţii lui Mauricius asupra textului transmis sub diferite titluri. Autorul nu a considerat necesar să modifice însă şi argumentele demonstraţiei sale, lucru de natură a impune, credem, unele precizări suplimentare.

Epuizarea rapidă a cărţii atît de aşteptate nu numai la noi, dar şi peste hotare, datorată profesorului Haralambie Mihăescu face, desigur, necesară o nouă ediţie. Dată fiind importanţa acestui tratat de artă militară, pentru istoricii care se ocupă de trecutul sud-estului european date fiind calităţile evidente ale ediţiei cercetătorului român, am considerat necesar să stăruim mai mult decît am fi dorit asupra unor imperfecţiuni ale lucrării. Aşteptînd apariţia unei versiuni îmbunătăţite a acesteia, ne exprimăm convingerea că autorul însuşi s-a şi oprit, cu binecunoscuta-i sagacitate critică, egalată numai de înalta sa conştiinciozitate profesională atît asupra locurilor susceptibile de retuşări semnalate aici de noi, cît şi asupra altora.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

L. ANNAEI SENECAE *Operum moralium concordantia* P. Grimal cura edita. Fasc. V, *De uita beata* (Travaux de l'Institut d'Etudes Latines, Fascicule 5) Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 194 p., 44 F.

În numai patru ani de la începerea seriei de concordanţe, echipa condusă de P. Grimal a reuşit deja să scoată de sub tipar a cincea fasciculă, cea pentru *De uita beata*. Apărut în aceleaşi excelente condiţii grafice ca şi caietele anterioare, acest ultim volum se conformează, cu mici excepţii, principiilor enunţate în prefaţa generală a colecţiei. Variaţiile de amănunt pot rămîne neluate în seamă pînă la îmbinarea finală a tuturor părţilor într-o concordanţă generală la întreaga operă a lui Seneca.

Mulţumindu-ne să trimitem la observaţiile principiale făcute asupra fasciculelor precedente (cf. StCl IX, 1967, p. 320—321, şi StCl XII, 1970, p. 309—311), înşiruim următoarele remarci răzleţe prilejuite de o consultare rapidă a acestui ultim volum:

a) Scăpări petrecute la întocmirea sau în inserarea fişelor:

— **fortius** (XVII, 1), adverbial, trebuie trecut de sub **fortis** sub **fortiter**.

— formula *genibus per uiam repens* (XXVI, 8) nu justifică stabilirea unei lemme **genus, us**; ca şi în fasciculele anterioare, era preferabilă forma curentă **genu, us**, inserată înainte de **genus, eris**.

— astfel cum pentru formele *dictis* (XX, 1; XXIV, 4) şi *dictorum* (XX, 5) apare titlul **dictum, i**, pentru *praeterita* (VI, 1 n. pl. substantivat) ar fi fost normal să apară lemma **praeteritum, i**, sau, mai degrabă, **praeterita, orum**, dar nu **praeteritus, a, um**, căci nicăieri în aceste concordanţe participiile nu sînt înregistrate separat.

— **noxiosus** trebuie trecut înaintea lui **noxius**.

b) Greşeli de tipar:

— în titluri: **hahesitatio** pentru **haesitatio**
podogra pentru **podagra**
proieo pentru **proicio**

— în articole: *hebebat* pentru *hebetat*, sub **hebetare** (XV, 3).

www.cimec.ro